

Yoksulluğun Kadınlaşması ve Görünmeyen Emek

Çağla Ünlütürk ULUTAŞ*

ABSTRACT

Feminization of poverty and gender based differentiation of poverty experiences will be analysed in this paper. The aim of this study is associating female poverty with subordination of women, rather than making a contribution to the continuing debate on poverty.

Key Words: poverty, feminization of poverty, women's strategies for coping with poverty, female labour

GİRİŞ

“Yoksulluğun kadınlaşması” kavramı, ilk olarak 1978 yılında Diane Pearce tarafından kullanılmıştır. Pearce (1978), bu kavramı o yıllarda Amerika’da yoksulların 2/3’ünü kadınların oluşturmasına ve zaman içinde kadınların işgücüne katılım oranındaki artışa rağmen 1950-70 arasında kadınların ekonomik konumlarının giderek kötüleşmesine dikkat çekmek üzere kullanmıştır. Pearce’dan sonra yapılan birçok çalışma da yoksul kadınların sayısının yoksul erkeklerin sayısının son derece üzerinde olmasının yanı sıra, yoksulluğun kadınlar ve erkekler tarafından farklı biçimlerde tecrübe edildiğini de ortaya koymuştur. 1995’te 4. Dünya Kadın Konferansı Eylem Planı’nda da “Yoksulluğun Kadınlaşması” ifadesi yer almıştır.

Yoksulluğun farklı disiplinler ve farklı düşünce akımları tarafından üzerinde uzlaşılan bir ortak tanımının bulunmaması ile yoksulluğun nedenleri, sonuçları ve yoksullukla baş etme yollarına yönelik çok farklı yaklaşımların bulunması bu kavramı son derece tartışmalı bir hale getirmiştir. Üstelik özellikle sanayi devriminden günümüze kadar farklı dönemlerde egemen olan paradigmalardan etkisiyle yoksulluk kavramının temel vurgusu değişmiş; kimi zaman çalışma, kimi zaman gelişme ve büyüme, kimi zaman tüketimin ön plana çıkarıldığı onlarca farklı yoksulluk tanımı yapılmıştır. Böylece yoksulluk her dönem farklı çelişkilerin üstünü örtebilen sihirli bir araca dönüşmüştür. Örneğin günümüzde, sınıf çelişkilerini ve neo-liberal politikaların sonuçlarını irdelemek yerine, yoksulluğa çözüm aramak genel eğilim haline gelmiştir. Bu çalışmada amaç “yoksulluğun nedenleri ve çözüm yolları” konusunda süre giden

---

* Araştırma Görevlisi Ankara Üniversitesi Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı

tartışmalara katkıda bulunmak değildir. Bu nedenle görelî ve mutlak yoksulluk kavramları çerçevesinde geliştirilen tanımlara da yer verilmemiştir¹. Çalışmada yoksulluğun kadın yüzüne ışık tutmak amaçlanmaktadır. Konu, kadın yoksulluğu olduğunda sınıfsal sömürü ilişkisi tek başına açıklama gücüne sahip değildir ve toplumsal cinsiyetin yoksullaşma ve yoksulluk deneyimini belirleme etkisi görmezden gelinemez. Çalışmada kadınların erkeklere tabiiyeti ile kadın yoksulluğu arasındaki ilişkilere odaklanılacak ve yoksulluğu tecrübe etme biçimlerinin cinsiyet ilişkileri temelinde nasıl ve neden farklılaştığı soruları üzerinde durulacaktır. Bu amaçla, öncelikle cinsiyete dayalı işbölümü, kadın emeğinin görünmezliği ve kadınların istihdama katılım biçimleri ile kaynakların ve fırsatların kadınlar ve erkekler arasında eşitsiz dağılımının nasıl yoksulluğu kadınlaştırdığı ele alınacak, daha sonra, kadınların yoksulluk deneyimlerinin nasıl farklılaştığına değinilecektir.

I. Yoksulluğun Kadınlaşmasının Temel Nedenleri

Emekleriyle geçinmeye çalışanlar, kentlerin varoşlarına yedeklenmiş işsizler ordusu, tarım emekçileri, mülksüz köylüler gibi farklı toplumsal konumlara sahip kitlelerin, yoksullukta ortaklaşmalarının nedeni, kuşkusuz, yarattıkları değere üretim araçlarının mülkiyetine sahip sınıfların el koymaları ya da onları değer sürecinin dışına itmeleridir (Köse ve Bahçe, 2008:6). Ancak bu yoksul kitleler içinde kadınların çokluğu ve yoksulluk deneyimlerinin farklılaşması patriarkal sistem çözümlenmeye dâhil edilmeden anlaşılabilir. Çünkü “kadınların yoksulluğu, toplumsal olarak onay verilmiş eşitsiz cinsiyet rolleri örüntüsünün bir sonucudur” (Kümbetoğlu, 2002: 130). Birçok farklı yoksulluk tanımı yapılmasına ve yoksulluğun farklı teorik bağlamlarda bambaşka içeriklere kavuşmasına rağmen, temelde tüm tanımların insan yaşamı için gerekli temel gelire ve kaynaklara erişim yoksunluğu üzerine oturduğu görülmektedir. Kadınların kaynaklara ve gelire erkeklerle eşit biçimde erişememesi, mülkiyet ve gelirin kontrolünde eşit düzeyde söz sahibi olmaması ve emeklerinin değersiz kılınması ile yoksulluğun kadınlaşması arasındaki açık ilişki aşağıda ele alınmaya çalışılacaktır. Analizimize toplumsal cinsiyet perspektifinin dâhil edilmesi, yoksulluk araştırmalarının hane temelli olması nedeniyle görünmeyen hane içi eşitsizlikleri de görünür kılabilir.

1.1.1. Kadının Emeğinin Değersizleştirilmesi ve Kadın Yoksulluğu:

Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi ile ev ile iş yerinin ayrılması ve erkekler dış dünyaya açılırken, kadınlarla çocukların masum ve temiz bir yer

---

¹ Farklı yoksulluk tanımları için bkz. F. Şenses, *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*, Ankara, İletişim, 2003.

olarak tasarlanan evde bırakılmaları, kadınların her şeyden önce birer “ev kadını” olarak görülmelerine yol açmıştır (Bora, 2005:60). Eviçi, aile, özel alan ve bu alandaki cinsiyete dayalı iş bölümü, kapitalist patriarka çerçevesinde doğal bir alan olarak kurulur ve bu alandaki işler de kadın doğasının bir parçası olarak sunulur. Eviçinde yapılan işlerle, boş zaman ve sevgi paylaşımının iç içe geçmişliği de, harcanan emek miktarını gizler. Kadınların eviçinde harcadıkları duygusal, fiziksel ve zihinsel emek karşılığında ücret ödenmez ve tüm bu nedenlerle, bu emek görünmezdir (Acar-Savran ve Tura- Demiryontan, 2008: 11).

Türkiye’de 15 ve daha yukarı yaştaki fertlerin 24 saatlik etkinlikleri incelendiğinde; çalışan erkeklerin hanehalkı ve ev bakımına ayırdığı süre sadece 43 dakika iken çalışan kadınlarda bu süre 4 saat 3 dakika olduğu saptanmıştır. Buna karşın çalışmayan erkeklerin hanehalkı ve ev bakımına ayırdığı süre sadece 1 saat 12 dakika iken, kadınlarda bu süre 5 saat 43 dakikadır. Tüm ülkelerde de kadınların hane bakımı için harcadığı vaktin erkeklerden fazla olduğu saptanmıştır (TÜİK, 2007: 2). Bununla birlikte bütün dünyada kadınların yaptıkları işlerin üçte ikisinin, özellikle de çocuk bakımı, eğitimi, ev işleri, bahçelerde ve tarlalarda çalışma gibi işlerin tamamı ücretsizdir ve ilgili istatistiklerin dışında kalmaktadır (Wichterich, 2004: 153). Yeniden üretim faaliyetlerini ücretsiz olarak üstlendikleri gibi, ücretsiz aile işçilerinin tamamına yakını da kadınlar oluşturmaktadırlar. Türkiye’de toplam istihdam edilen kadınların %38’i, tarımda istihdam edilen kadınların %74,9’u ücretsiz aile işçisidir (TÜİK, 2008). Bu kadınlar gerek tüm yeniden üretim faaliyetlerini üstlenerek, gerek üretime katılarak çifte mesai yapmalarına rağmen kendilerine ait bir gelir elde etme olanağına sahip değillerdir.

1.1.2. Kadınların İşgücü Piyasalarındaki İkincil Konumları ve Yoksulluk İlişkisi

ILO verileri (2004: 29), kadınların tüm dünyada istihdamın %40’ını oluşturmalarına rağmen, çalışan yoksulların %60’ını oluşturduklarını ortaya koymuştur. Kadınlar işgücü piyasasına erkeklerle eşit oranda, eşit konumda ve eşit ücretle erişememektedirler. İşgücü piyasalarının yeniden yapılandırılması ve kuralılaştırılması, bu eşitsizliği daha da keskinleştirmiştir. Bu durum çalışan yoksullar içinde kadınların oranını önemli düzeyde artırmaktadır.

Kadınlara atfedilen, sabır, uysallık ve itaatkârlık özellikleri, vasıfsız, düşük ücretli, emek yoğun, rutin, sıkıcı, dikkat gerektiren, hünere dayalı işlerde yoğunlaşmalarına yol açmaktadır. Toplumsal cinsiyet rollerine uygun olarak, güler yüz, el becerisi, cinsel cazibe gerektiren işler; toplumsal konulara ilişkin işler veya kadınların ev sorumluluklarının ev dışındaki bir uzantısı olarak görülen eğitim, bakım, temizlik işleri çoğunlukla “kadın işleri”dir. İşgücü piyasasındaki ayrımcılık nedeniyle, yüksek kazançlı ve yüksek vasıflı bazı işler kadınlara kapalı tutulurken, kadınların eşit değerinde iş için eşit ücret alamamaları, yarı zamanlı, düşük statülü

ve enformel işlerde çalışmaları ve sendikalaşma oranlarındaki düşük düzey, işgücü piyasalarındaki ikincil konumlarının yansımaları olarak karşımıza çıkar.

Türkiye’de kadınların işgücü piyasasının dışında kalmaları, yani kendilerine ait bir gelir elde etme olanağına sahip olmamaları, kadın yoksulluğun temel belirleyicisidir. Tüm dünyada kadınların işgücüne katılım oranları artarken, Türkiye’de bu oran düşme eğilimindedir. Neo-liberal tarım politikaları, küçük üreticiliğin tasfiyesi ve tarımsal üretim alanları ile hayvan sayısının sürekli biçimde gerilemesine yol açmıştır. Bu dönüşüm sonucunda kendisini gösteren kente göç dalgası, önceden tarımsal istihdama katılan kadınların kentte istihdam olanaklarına kolayca erişememesi ve ev kadını olmak ya da kentte enformel işlerde çalışmak gibi iki seçeneğe mahkum olmasıyla sonuçlanmaktadır.

Ülkemizde işgücüne katılım oranı kadınlarda %26,2 iken, erkeklerde %72,4’tür ve istihdamdaki nüfusun %73,3’ünü erkekler oluşturmaktadır (TÜİK, 2008). Bu konuda, kuşkusuz en büyük rolü kadının yerini evi olarak gören patriarkal zihniyet oynamaktadır. Başta bakım hizmetleri olmak üzere, kadınlara yüklenen “ev kadınlığı” sorumlulukları çok sayıda kadının istihdama katılmasının önünde engel oluşturmaktadır. Bakım hizmetlerinin hanedeki kadınlar arasında bölüşüldüğü geniş aile yapısındaki çözülmeye rağmen, ülkemizde ücretsiz ve nitelikli bakım olanakları yaratılmamaktadır. Bora (2007), gerçekleştirdikleri yoksulluk araştırmasında yoksul kadınların çok azının ücretli çalıştığına, bunun temel nedeninin ise çok sayıda ve küçük yaştaki çocuklarının bakımı olduğuna dikkat çekmiştir. Diğer bir neden de ailenin hasta bireylerine bakma zorunluluğudur. Ayrıca, kadınların çalışmasının erkeklerin yenilgisi olarak algılanmasının, kadınların çalışmalarını engelleyerek yoksulluğu perçinlediğini ortaya koymuştur. Ülkemizde halen çok sayıda kadın, eşlerinin çalışmalarına karşı koymaları nedeniyle çalışmamakta veya gerçekleştirdikleri gelir getirici faaliyeti erkeklerden gizlemektedir². Evlilik öncesinde istihdamdaki kadınların, evlenme ile işgücü piyasasından çekilmeleri çok yaygındır. Medeni duruma ve dönemlere göre işgücüne katılma durumuna bakıldığında, en çok boşanmış kadınların (% 42,1) ve hiç evlenmemiş kadınların (% 34,3) işgücüne katıldıkları görülmektedir (TÜİK, 2006a).

Kadınların %62,3’ü, erkeklerin %39,3’ü kayıtdışı çalışmaktadır (TÜİK, 2008). Türkiye’de kayıtdışı çalışma düzeyinin yüksekliği, her iki cinsiyet için de temel bir istihdam sorunu olmakla birlikte, kadınlar için yaygın ve tipik çalışma biçiminin kayıtdışı çalışma oluşu, çalışan yoksullar içinde kadınların yüksek payının temel gerekçelerinden biridir. Bu durum kadınların yüksek işgücü

² Ev eksenli çalışan kadınların çalışmalarının erkekler tarafından nasıl denetlendiği ve hane gelirinin azaldığı dönemlerde erkeklerin bu çalışmayı nasıl “görmezden geldiği” konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. D. Hattatoğlu (2001), ‘Ev Eksenli Çalışma Stratejileri’, Yerli Bir Feminizme Doğru (Ed. A. İlyasoğlu ve N. Akgökçe), Sel Yayıncılık, İstanbul, ss.173-205.

devrine, her tür sosyal korumadan yoksun olmalarına, çalışmalarını sona erdiğinde işsizlik ve emeklilik ödemeleri gibi gelirin devamlılığını sağlayacak güvencelerden yararlanamamalarına yol açmaktadır.

Kadınların işgücüne görece olarak yüksek düzeylerde katıldığı ülkelerde dahi, erkeklerden daha olumsuz koşullarda ve daha düşük ücretli işlerde istihdam edildikleri veya eşit değerde iş için eşit ücret alamadıkları görülmektedir. Ücretliler içinde kadınların ücretlerinin erkeklerinkine oranı sanayileşmiş ülkelerde %77, gelişmekte olan ülkelerde ise %73 düzeyindedir (UNIFEM, 2005: 46). Türkiye’de bu konuda güvenilir istatistikler bulunmamakla birlikte, yapılan çeşitli çalışmaların sonuçları ücret eşitsizliğini gözler önüne serecek niteliktedir. Örneğin Kiren (2004), 2002 Hanehalkı Bütçe Anketi verilerine dayanarak kadınların yıllık ortalama kazancının erkeklerinkinin %53’ü olduğunu ve gelir farklılığının %85’inin piyasadaki ayrımcılığa bağlı olduğunu saptamıştır. Dünya Bankası Türkiye İşgücü Piyasaları Çalışması Raporu’nda (2006: 55) ise Türkiye’de kentlerde kadın ve erkek ücret ortalamaları arasında %22 düzeyinde bir fark olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte, yoksulluğun kadınlaşması söz konusu olduğunda, Türkiye’de kadınların emeğinin görünmemesi ve ücretsiz aile işçiliğinin yüksek düzeyi, gelir eşitsizliği sorununun önüne geçmektedir.

1.1.3. Neo-liberal Yeniden Yapılandırma ve Yoksulluğun Kadınlaşması

20. yüzyılın önemli bölümü, özellikle 1945 sonrası için temel kalkınma modeli, uzun vadede refah devletini hedefleyen toplumsal dönüşümdür. Buna işçi hakları, korumacı yasalar ve diğer güvenlik biçimleri ile kamunun ekonomik ve sosyal politikadaki egemen rolüyle ulaşılabilecekti. Ancak ekonomik kriz sonucu 80’lerde bu sistemin meşruiyetini ve entelektüel hegemonyasını kaybetmesiyle küresel ekonomi uluslararası rekabetçi ticarete çok daha açık hale gelmiş ve düşük gelirli ülkeler ihracatçı konumuna kavuşmuştur. Mikroelektronik ve uydu teknolojisi gibi yeni teknolojik gelişmeler ortaya çıkmıştır ve emek sakıngan teknolojiler yoğun olarak kullanıma sokulmuştur. Bu değişiklikler, arz yönlü ekonomik politikalara meşruiyet ve ideoloji kazandırmıştır (Standing, 1989: 1078). Dünyanın pek çok yerinde uygulamaya konan yapısal uyum ve istikrar politikaları ile kamu harcamalarının kısılması, özelleştirmeler, ticari serbestleşme, uluslararası rekabet için birim işgücü maliyetlerinin düşürülmesi ve işgücü piyasalarının kuralsızlaştırılması yeni dönemin başlıca özellikleri olmuştur. Söz konusu dönüşüm süreci kadınlar için de pek çok radikal değişikliği beraberinde getirmiştir.

İhracata dayalı büyüme, düşük ücretli kadın işgücü artışına yol açmıştır. İhracat bölgelerinde işçilerin $\frac{3}{4}$ ’ü kadındır. Yarı nitelikli, düşük ücretli montaj hattı işlerinde kadınlar çalıştırılmaktadır. Düşük ücretlerle, sendikasız, uzun saatler çalışmakta, verimlilikleri düştüğünde yenisiyle değiştirilmektedirler. Buna

karşın birçok geliştirmekte olan ülkede, ekonomik yapının kadınlar için modern ücretli iş sağlamaması ve kadınlara açık işlerin çoğunlukla tarım istihdamının altında, aile içi hizmetlerde ve enformel sektörde yer alması modern fabrika işlerini daha fazla arzu edilir hale getirmiştir (Pearson, 1992: 225).

Kuralsızlaştırma ve esnekleştirme mesleki nitelik ve iş güvencesini erozyona uğratmıştır. Pahalı hale gelen geleneksel erkek işgücünün değişime direnmesi, sermayenin giderek ucuz, vasıfsız, kolay değiştirilebilir olarak görülen kadın işgücüne yönelmesine yol açmıştır. Ortaya çıkan nitelik kutuplaşması kadınların işgücüne katılımını artırmıştır. Yukarıda söz edildiği gibi, Türkiye’de aksi bir dönüşüm meydana gelmiştir; kadınların işgücüne katılım oranları artma değil, düşme eğilimindedir.

Diğer bir önemli nokta özelleştirmelerdir. Çünkü kadınların yoğun olarak istihdam edildiği kamu sektöründe istihdam koşulları daha iyi, gelir eşitsizliği daha azdır (Standing, 1989: 1080-1087). Özelleştirmelerle birlikte kamuda görece olarak daha eşit koşullarda istihdam edilen kadınlar da kuralsız işgücü piyasalarının acımasız koşullarıyla yüz yüze gelmektedir. Türkiye’de özelleştirilen kamu işletmelerinde çalışan kadın oranı düşük olduğundan, bu süreç, ülkemizde kadınlar aleyhine önemli bir değişiklik yaratmamıştır.

Esnekleşme ve iş güvencesinin ortadan kalkışıyla kadın işçiler yedek işgücü ordusunun önemli bileşenleri olmuşlardır. Ekonomik daralma dönemlerinde ilk işten çıkarılanlar kadınlardır. İhracata dayalı sanayileşme kapsamında kadınlar yarı zamanlı, ev eksenli, parça başı işlerde, enformel sektörde çalışan işçilerin ezici çoğunluğunu oluşturarak veya enformel sektörde veya mikro kredilerin desteğinde küçük girişimciler olarak emeğin yeni güvencesiz biçimlerinin öncüleri olmuşlardır (Ecevit, 2007: 15). Kadınların enformel istihdamı da, yoksulluğun kadınlaşmasındaki önemli nedenlerden birini oluşturmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde kadın işgücünün %60’ından fazlası tarım dışı enformel istihdamdadır. Sahra-altı Afrika’da kadınların %83’ü, erkeklerin %63’ü, Latin Amerika’da kadınların %58’i, erkeklerin %48’i (tarım dışı sektörde) enformel olarak çalışmaktadır. Kadınların enformel faaliyetlerindeki en yüksek pay kendi hesabına çalışmadır (UNIFEM, 2005: 39). Türkiye’de TÜİK (2008) verilerine göre, istihdamdaki 5864000 kadının 921000’i tarım dışı kayıtdışı istihdamdadır. Bununla birlikte, ülkemizde özellikle ev eksenli çalışma ve ev hizmetlerinde çalışma gibi kadınlar tarafından gerçekleştirilen enformel faaliyetlere ilişkin güvenilir veriler bulunmamaktadır. OECD (2004: 18-19) verilerine göre, OECD ülkelerinde erkeklerin % 7,2’si, kadınların ise % 24,8’i yarı zamanlı işlerde çalışmaktadır. Tüm yarı zamanlı işlerin % 72,3’ünde kadınlar istihdam edilmektedir. Türkiye’de de erkeklerin yalnızca %3,6’sının, kadınların ise %12,3’ünün yarı zamanlı işlerde çalıştığı saptanmıştır.

---

³ Haftada 30 saatten az çalışılan işler baz alınmıştır.

1.2. Kaynaklara ve Kamusal Hizmetlere Eşitsiz Erişim

1.2.1. Ekonomik Kaynaklara Eşitsiz Erişim

Tüm dünyada üretim araçlarının, menkul ve gayrimenkullerin mülkiyetinde cinsiyete dayalı dikkat çekici bir fark söz konusudur. Toprakların bölüşümü ve mirastan pay alma söz konusu olduğunda, kadınlar hemen her zaman dezavantajlı konumdadırlar. Bu durum kadınların teminat gösterebilecekleri varlıkları bulunmaması nedeniyle, kredi olanaklarına erişimlerini de engellemektedir. Aynı biçimde, kadınların pazara erişim olanakları da zayıftır.

Türkiye’de ailenin sahip olduğu gayrimenkullerin kimin üzerine kayıtlı olduğuna bakıldığında, kırdaki %78’inin, kentlerde ise %68,3’ünün erkeğin üzerine kayıtlı olduğu görülmektedir. Kadınlar Türkiye genelinde yalnızca %8,7 oranında gayrimenkule sahip bulunmaktadır (Bircan, 2002: 125).

Kadınların teknolojiye erişim olanakları da erkeklerin gerisindedir. Örneğin Türkiye’de kadınların bilgisayar kullanım oranı, %29,1 ile, erkeklerin kullanım oranınının (%47,3) bir hayli gerisinde kalmaktadır. Aynı biçimde, kadınların %27’si internet kullanabilirken, erkeklerin %44,8’i kullanabilmektedir (TÜİK, 2008).

1.2.2. Kamusal Hizmetlere Eşitsiz Erişim

Kamusal hizmetlerin yetersiz ve eşitsiz sunumunun kadınlar için iki farklı anlamı vardır. İlk olarak devlet tarafından sunulmayan hizmetlerin önemli bölümü kadınlar tarafından karşılıksız olarak yüklenilir. Çocuk ve yaşlı bakım hizmetlerine kaynak ayrılmaması, ücretsiz ve nitelikli sunulmaması, sağlık hizmetlerinin metalaştırılması ve hastaların hastanelerde kalış sürelerinin azaltılması, hasta, yaşlı, çocuk bakımının karşılıksız olarak kadınlar tarafından yerine getirilmesine yol açtığı gibi, kadınların ücretli işlerde çalışma olanaklarını da engellemektedir. Altyapı eksiklikleri de karşılıksız kadın emeğini artırır. Örneğin su tesisatının yokluğu, kadınların uzak mesafelerden su taşımaya, çamurlu ve bozuk yollar kadınların evlere dolan cadde pisliğini temizlemek için daha çok temizlik yapmasına ve daha çok çamaşır yıkamasına yol açar. Konumuz açısından daha önemli olan yansıması ise, kaynaklara yeterli düzeyde erişemeyenler içinde kadınların ve kız çocuklarının oranının yüksekliğidir. Kadınların karar mekanizmalarına katılmaması ile kamusal kaynaklardan ve hizmetlerden eşit pay alamamaları arasında da doğrudan bir ilişki vardır. Yönetici ve karar verici mercilerin çoğunlukla erkeklerden oluşması, kaynak tahsisinin ve kamu politikalarının cinsiyet körü olmasına yol açmaktadır. Bu nedenle cinsiyet eşitsizliğini önlemeye dönük adımlar atılmadığı gibi, genel ve yerel bütçeden kadınların daha az pay alması; eğitim, sağlık, adalet, kültür ve spor hizmetlerine kadınların daha az erişebilmesi; sosyal güvenlik sisteminin kadınları daha az kapsaması gibi sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

1.2.2.1. Eğitime Eşitsiz Erişim

Yoksullaşma, okullaşma oranını düşüren önemli bir etkidir. Yoksul hanelerde kız çocuklarının ortaöğrenime devam oranları erkeklerinkine oranla önemli düzeyde düşüktür.

Tüm dünyada 6–11 yaş arasında, okula devam etmeyen 15.000.000 çocuğun 9.000.000'unu kız çocukları oluşturmaktadır (World Bank, 2003: 11). Türkiye'de de okul çağında olmakla birlikte okula devam etmeyen çocukların büyük çoğunluğunu kızlar oluşturmaktadır. 2006-2007 öğretim döneminde ilköğretim çağ nüfusunda olup da ilköğretime devam etmeyen 1.111.000 çocuğun 667.000'i (%60) kız çocuğudur (Tan vd., 2008: 35). Üstelik ülkemizde halen kadınların %19,6'sı, erkeklerin % 4'ü, okuma-yazma bilmemektedir (TÜİK, 2006b).

Okullardaki öğrencilerin ve mezunların cinsiyete göre dağılımına baktığımızda, her düzeyde kız öğrencilerin ve mezunların oranının erkeklerden düşük olduğu görülmektedir. İlköğretim mezunları içinde kızların oranı, %46, ortaöğretimde %45,4'tür. Farkın en yoğun olduğu mesleki teknik lise mezunları içinde kızların oranı %39,7'dir (TÜİK, 2006c: 107- 109).

Eğitime erişim yönünden kız öğrenciler ve erkek öğrenciler açısından önemli bir eşitsizlik söz konusudur. Konumuz açısından daha çarpıcı olan ise kız çocuklarının okula devam etmeme nedenleri arasında, kentlerde en ön sırayı okul masraflarının yüksekliğinin almasıdır (%30,2). Bu oran, erkeklerin okul masraflarının yüksekliği nedeniyle okula devam edememe oranından kentlerde de (%25,3), kırdan da (%12,8) gözle görülür biçimde yüksektir. Dikkat çekici bir diğer önemli nokta ise, kız çocuklarına yüklenen kardeşlerine bakma sorumluluğunun okula devamları önünde oluşturduğu engeldir. Çocuk bakımının toplumsal olarak tamamen kadının rolü olarak tanımlanması, hanedeki erkek üyeler tarafından paylaşılmadığı gibi kamusal bakım hizmetlerinin de son derece yetersiz olması, erken yaşlarda eğitime, sonraki yaşlarda ise işgücüne katılımlarını engelleyerek kadınların yoksullaşmasının temel gerekçelerinden birini oluşturmaktadır.

Tablo 1.: Çocukların Okula Devam Etmeme Nedenleri 1999 (%)

	Kent		Kır	
	Kız	Erkek	Kız	Erkek
Okula devam etmeme nedeni				
Uygun okulun olmaması	10.0	18.4	11.5	14.9
Okula ilgi duymama	17.8	19.0	25.4	28.0
Okul masraflarının yüksek olması	30.2	25.3	21.9	12.8
Ailesine ev işlerinde yardım etmek zorunda	6.5	0.3	10.2	2.8
Ailesinin izin vermemesi	9.8	2.5	5.9	8.0
Kardeşlerine bakmak zorunda olma	2.2	0.9	4.7	0.0
Hanedeki ekonomik faaliyetlere yardım etme gereği zorunda olması	0.6	0.9	0.2	0.7
Ücretli çalışmak zorunda olması	0.4	2.5	0.	2.8

Kaynak: Şahabettinoğlu vd. 2002'den aktaran Toksöz, 2007: 17.

Kadınların eğitim görmesi, kendilerine biçilen yeniden üretimi yerine getirme rolleri nedeniyle çok daha önem kazanmaktadır. Hanede beslenme, temizlik ve bazı sağlık sorunlarının çözümünü üstlenen kadınının eğitim düzeyi aile bireylerinin sağlığı üzerinde doğrudan etkilidir. Örneğin 25 ülkede yapılan bir araştırma, annenin 1 yıldan 3 yıla kadar okula devam etmiş olmasının çocuk ölümlerini %15 oranında düşürmesine karşılık, babanın okula devamının çocuk ölümlerinin yalnızca %6 düzeyinde azalmasını sağladığını bulgulamıştır (World Bank, 2003: 15).

1.2.2.2. Sosyal Koruma Yoksunluğu ve Sağlığa Eşitsiz Erişim

Kadınların sosyal güvenlik şemsiyesinin dışına itilmeleri, malullük, yaşlılık, işsizlik, hastalık gibi risklere karşı korumasız kalmalarına yol açarak onları yoksulluğa itmektedir. Sosyal güvenlikten yoksunluk, kadın yoksulluğunun en açık görünümülerinden biridir. Ülkemizde kadınların işgücüne katılım oranlarının düşüklüğü, ücretsiz aile işçiliği ile enformel ekonomik faaliyetlerinin yüksekliği ve sosyal güvenlik sistemimizin çalışmaya dayanması, büyük oranda kadını ya sosyal güvenlik çatısının dışına itmekte veya eşine ya da babasına bağımlı olarak “bu çatının altına sığınmasına” yol açmaktadır. 2008 yılında sosyal güvenlik kurumlarına kayıtlılık durumuna bakıldığında istihdamdaki 5864 000 kadının 3655000'inin sosyal güvenlik kapsamı dışında çalıştığı görülmektedir. Toplam istihdamdaki kadınların %62,3'ü, tarımda çalışan kadınların ise %99'u sosyal koruma kapsamı dışındadır (TÜİK, 2008).

Dünyanın pek çok yerinde gerçekleştirilen “sağlık reformları” ile kamusal sağlık harcamalarının daraltılması, prim oranlarının yükseltilmesi ve sağlığın piyasalaştırılması, kadınların yüksek bir oranının formel, düzenli işlerde çalışma

şansına sahip olmayışı gerçeğiyle bir araya geldiğinde az sayıda kadının sağlık hakkından yararlanabileceği gözler önüne serilecektir. Çok sayıda kadın üreme sağlığı sorunları ve gebeliğe bağlı ciddi hastalıklar geçirmektedir. Yoksulluk içerisinde yaşayan pek çok hamile kadın, acil durumlarda dahi tıbbi olanaklara ulaşamamaktadır. Türkiye’de ise bahsedilen bu kısıtlılıkların yanı sıra, kadınların okuma yazma bilmemeleri veya Türkçe konuşamamaları ve ataerkil cinsiyet rejiminin yol açtığı baskı da, onları başta en temel ihtiyaçları olan sağlık kurumları olmak üzere her tür kamu kurumuna erişmekten alıkoyabilmektedir. Göçmen kadınlar ve kırsal bölgelerde yaşayan kadınlar sağlık kuruluşlarına gidebilmeleri için eşlerinin ya da oğullarının yardımına ihtiyaç duyabilmektedir.

Engellilik, göçmenlik, yaşlılık gibi dezavantajlı konumlarda kadın olmak, dezavantajlı konumu pekiştiren ve yoksulluğu perçinleyen bir etkiye yol açmaktadır. Özürlülerin işgücüne katılım oranı % 21,7 olup bu oran erkek özürlüler için % 32,2, kadın özürlüler için ise % 6,7 olarak belirlenmiştir (D.İ. E. ve B.Ö.İ.B., 2002). Yaşlı nüfusun % 45,3’ü erkeklerden, % 54,7’si ise kadınlardan oluşmaktadır. Yaşlı nüfus arasında gelire sahip olmada cinsiyet temelinde çarpıcı farklılıklar görülmektedir. Erkeklerin % 75’i bir gelire sahipken kadınlarda bu oran % 38’e düşmektedir. Yaşlı erkek nüfusun % 46’sının ana geliri emekli maaşıdır. Yaşlı kadınların sadece % 6’sı kendisine ait emekli maaşına sahipken, dolaylı emekli maaşını gelir kaynağı olarak belirten kadınların oranı % 16’dır (HÜNEE, 1999).

Kadınların gelire, üretim araçlarına ve kaynaklara eşitsiz erişimi gibi yoksullukla doğrudan ilişkili olan faktörler kadar, çocuk yaşta evlendirilmeleri, hareketliliklerinin kısıtlanması, üreme konusunda kendi kararlarını veremiyor oluşları gibi sonuçları olan cinsiyet eşitsizliği de kadınları yoksulluk döngüsüne sokmaktadır (Çağatay, 1998: 11).

II. Yoksulluğun Kadın Yüzü: Yoksulluk Deneyimleri Cinsiyete Göre Farklılaşır mı?

Yoksulluğun kadınlaşması sorunu ele alınırken, aile reisinin kadın olduğu hanelere özel bir önem verilmekte ve bu hanelerin yoksulluk istatistiklerindeki yüksek temsili, yoksulluğun kadınlaşmasının önemli bir kanıtı olarak ele alınmaktadır. Bununla birlikte, yapılan pek çok çalışmada kadın aile reisliği ve yoksullaşma arasında doğrudan bir ilişki saptanmamıştır (Marcoux, 1998). Hanenin özellikleri bu ilişkinin kurulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Kadının gelir elde etme olanaklarından yoksun olduğu ve çok sayıda çocuğun geçiminden sorumlu olduğu haneler daha dezavantajlı konumdadır. Bununla birlikte, kadının boşanarak aile içi şiddetten kaçtığı veya çalışmasının önündeki ataerkil baskının ortadan kalktığı koşullarda, aile reisi kadınların refahlarında artıştan söz edilebilir (Heintz, 2006: 34). Aynı zamanda, refah devletinin biçimi, sosyal politikalar ve vergi politikaları da kadın hane reislerinin yoksulluk

düzeyinde belirleyicidir (Pressman, 2002: 38). Yoksulluğun kadınlaşması konusunda temel odağın reisinin kadın olduğu haneler olmasının asıl nedeni, yoksulluk çalışmalarının analiz biriminin hane olması ve bu analizlerde cinsiyete duyarlı tek faktörün de kadın hane reisliği olmasıdır. Oysa hane halklarındaki tüm bireylerin yoksulluktan eşit biçimde etkilendiklerini varsayan ve yoksul olmayan hanelerdeki cinsiyete dayalı eşitsizlikleri gizleyen bu analiz biçiminin ötesine geçilmelidir (Çağatay, 1998: 4).

Aynı hane içindeki erkeklerin, kadınların, kız ve erkek çocukların yoksulluk deneyimleri birbirinden farklılaşabilmekte ve cinsiyet rolleri nedeniyle yoksulluğun farklı etkilerine maruz kalabilmektedirler. Yoksul hanelerde yoksulluğun cinsiyete göre farklılaşması, en çok gıda tüketimi, sağlığa ve eğitime erişim konusunda dikkat çekici olmaktadır (Marcoux, 1998: 135). Örneğin hanedeki kadınların toplam gıda tüketimi veya et tüketimi erkeklerinkinden daha az olabilmektedir. Çocukların okuldan çekilmesine karar verilirken öncelik kız çocuklarına verilmektedir. Hanenin erkek üyeleri çalışarak gelire erişebilirken, kadın üyelerin çalışması engellenebilmektedir. Geliri artırmak amacıyla annenin işgücüne katıldığı durumlarda ise büyük kız çocuklar, kardeşlerinin bakımından ve diğer yeniden üretim faaliyetlerinden sorumlu olabilmektedir. Yoksul hanelerde kadınlar çoğunlukla, kendileri için harcama yapmazken, erkeklerin çeşitli sosyal aktiviteleri için belirli bir pay ayırdıkları görülmektedir. Örneğin Şenol-Cantek (2001), Mamak, Keçiören ve Balgat'ta yürüttüğü çalışmada görüşme yapılan ev kadınlarının giyim-kuşam, seyahat, kültürel/sosyal faaliyetler gibi ihtiyaçlarını hanenin harcama kalıpları içine listenin en sonunda sokabildiklerini veya hiç sokamadıklarını ortaya koymuşlardır. Buna karşın erkekler çoğunlukla elde ettikleri gelirin ne kadar olduğunu eşlerine söylememekte ve belirli miktar parayı kendilerine ayırarak, geri kalanını hanenin temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere kadınlara bırakmaktadırlar. Yoksul hanelerde önemli bir harcama kalemi olan içki ve sigara da, çoğunlukla erkekler tarafından tüketilmektedir (Kümbetoğlu, 2002: 140).

Toplumsal cinsiyet rolleri, yoksulluğu algılama ve yoksullukla baş etme stratejilerinde de son derece belirleyicidir. Erkeklere verilen toplumsal rolün haneyi geçindirmek, kadınlara verilen rolün ise eve giren gelire aile üyelerinin yeniden üretimini sağlamak olması, yoksulluk deneyimlerinin cinsiyete göre farklılaşmasının en temel nedenini oluşturmaktadır. Örneğin Bora (2007: 111-126), yoksulluğa ve yetersiz beslenmeye ilişkin olarak kadınların tepkilerini daha çok utanarak, erkeklerin ise öfkeyle ortaya koyduğunu belirtmiştir. Erkekler, yoksulluklarına ilişkin sorulara cevaben, "PKK'ya katılmak", "dağa çıkmak", "kendini yakmak" gibi sözler sarf ederken, kadınlar daha çok "çok utandım, söyleyemedim", "kimseye göstermeden temizleyip çocuğa verdim" gibi sözler söylemişlerdir. Bora, bu durumu, erkekliğin iktidarla tanımlandığı bir yerde, kendi hayatları üzerindeki iktidatlarını yitirmiş erkeklerin bu sorumluluğu nispeten

kolaylıkla yöneticilere, siyasilere ya da dışarıdaki herkese yansıtabilirken, kadınların büyük ölçüde bakma ve besleme ile örtülmüş kadınlık rollerini yerine getirememekten utanç duyması biçiminde açıklamaktadır.

Kadınlar, haneye giren parayı hane üyelerinin beslenme, ısınma, sağlık, eğitim, temizlik giderlerini karşılayacak biçimde kullanmakla yükümlüdür. Ancak söz konusu paranın haneyi geçindirmede son derece yetersiz kaldığı koşullarda, kadınlar yoksullukla baş etmek üzere çeşitli stratejiler geliştirmektedirler. Alyanak ve Kardam da (2002), Ankara’da dar gelirli ve yoksul kadınlar arasında yaptıkları bir araştırmada, kadınların yoksulluk koşullarında temel gereksinimlerini karşılamak için başvurdukları yolları saptamışlardır. Aşağıda yer alan yoksullukla baş etme stratejilerinin önemli bölümünün karşılıksız kadın emeğine dayandığı görülmektedir.

- Beslenmeye yönelik olarak pazardan artık sebze ve meyveleri toplamak; bayat ekmek almak; evde ekmek yapmak; et almamak; bakkaldan veresiye almak; yiyecek yardımı veren kurumlara başvurmak; bazı gıda ürünlerini evde üretmek;
- Barınma, ısınma, elektrik ve su tüketimine yönelik olarak yıkık evlerden tuğla ve diğer malzemeleri toplayarak ev yapmak; yakacak yardımı veren kurumlara başvurmak; kaçak elektrik kullanmak; evin kirasını geciktirerek ödemek; elektrik ve suyu az kullanmak;
- Sağlığa yönelik olarak başkalarının yeşil kartını kullanmak; televizyon programlarından bilgi edinmek veya kişisel ilişkiler ile ücretsiz doktor kontrolü ve tedavi sağlamaya çalışmak; bazı kuruluşlardan sağlık sorunlarıyla ilgili bilgi almaya çalışmak; sorunu belirli bir sınıra dayanana dek ertelemek, hiçbir şey yapmamak;
- Eğitime yönelik olarak çocukların okul kitaplarını ve giysilerini başkalarının yardımıyla sağlamaya çalışmak; kaymakamlıktan eğitim yardımı almaya çalışmak; burs veren yerlere başvuruda bulunmak;
- Bir yere gitmek gerektiğinde uzun mesafeleri yürümek; giyim için başkalarının eskilerini kullanmak ya da taksitli alışverişle veya pazardan her ay bir aile ferдинin ihtiyacını gidermek; günlere geleneksel kutlama ve düğünlere katılmamak; komşu ziyaretlerini azaltmak.

Yoksul kadınlar yalnızca hane giderlerini azaltmak amacıyla emek harcamamaktadırlar, aynı zamanda gelirlerini artırmak amacıyla işgücüne de katılabilmektedirler. Ancak genel olarak evde ve enformel olarak faaliyet göstermektedirler. Evde gıda, dantel, el işi vb. üretim ve satışı ile ev hizmetlerinde çalışma, bu kadınların başlıca çalışma alanlarıdır. Bununla birlikte bu işler, kadınlara yüklenen yeniden üretim rollerinin bir uzantısı olarak görüldüğünden, evde gerçekleştiğinden ve formel istihdam alanlarını oluşturmadığından, kadınların kendileri dahi kendilerini “çalışan” olarak tanımlamayabilmekte, ücretli emekleri de, tıpkı hane içindeki ücretsiz emekleri gibi görünmez olmaya mahkum

olmaktadır. Hattatoğlu (2002) kadının ücretli emekten yoksunluğunun ve emeğinin görünmezliğinin yoksullukla ilişkisini şöyle ifade etmektedir:

“Bir yanda aile/hane içinde yoksullukla mücadele için ağırlıkla ve esas olarak kadınların karşılıksız emeğine dayanılıyor. Aynı hane içinde kadınların kendine ait bir gelirinin olmaması çok yaygın bir durum. Öte yandan, kadınlar “ailesiz” kaldıklarında yoksullar arasında ezici çoğunluğu oluşturuyorlar. Yani, kadın emeğinin karşılıksızlığının yaygınlığıyla ve bu karşılıksız emeğin aileye sunuluyor oluşuyla, kadınların yoksulluğunun öncelikli bir kişisel gelir yoksunluğu olması, yan yana iç içe bulunuyor.”

Hane yaşam stratejilerinin önemli bir parçası haline gelen, sosyal yardımlar, başvuru ve alım sürecinde yoksul kadınların başrolü oynamaları nedeniyle konumuz açısından önem taşımaktadır. 1980’lerden itibaren sosyal politikaların yerini sosyal yardımlar almaya başlamış, yapısal uyum politikaları sonucunda artan yoksulluk karşısında Dünya Bankası tarafından desteklenen yoksullukla mücadele programları birbiri ardına uygulamaya konmuş, kamusal politikalar yerini giderek bireysel vicdani çözümlere veya mikro düzeyde yoksulluğu azaltma program ve projelerine bırakmıştır⁴. Bu projeler, istikrar ve yapısal uyum programlarının ortaya çıkarmış olduğu yüksek düzeyde yoksulluk ve eşitsizliği yönetmenin araçları olarak önemli politik işlevler görmektedir. Yoksulluğun ilgi odağı olduğu ve örgütlü direniş stratejilerinin ve sosyal politikaların yerini “yoksulluk yardımlarının” aldığı bu süreçte, kadınlar gerek geleneksel olarak onaylanmış “korumaya muhtaç” konumları, gerekse hanedeki geleneksel rolleri nedeniyle önemli aktörler haline gelmişlerdir⁵.

Türkiye genelinde verilere ulaşmak mümkün değilse de, Sallan Gül’ün (2005) Ankara’nın çeşitli ilçelerinde topladığı veriler, yoksulluk yardımı alanların büyük çoğunluğunu kadınların oluşturduğunu, yani yoksulluğun kadınlaşması ile birlikte yardımların da kadınlaştığını ortaya koymuştur. Yoksulluk yardımına başvurmada kadınlar arası iletişim oldukça belirleyicidir ve komşu kadınların ortak geçim stratejisi haline gelmiştir. Erkekler içinse yoksulluk yardımlarına başvurmak, eve ekmek getirememek anlamına geldiğinden, yalnızca sakat ve yaşlı erkekler yardımlara başvurmaktadırlar.

“Sosyal yardım başvurularının kadınlar tarafından yapılmasının bir nedeni, onların yoksul olduklarını “itiraf etmelerinin” daha kolay olması. Bir yandan kültürel normlara göre ailenin geçimini sağlamaktan sorumlu olmadıkları için, geçinememeyi kişisel bir başarısızlık ya da cinsiyet kimliklerinin sarsılması biçiminde yaşamıyorlar, öte yandan devlet kurumlarının baba/koca yerine geçip

⁴ Yoksullukla mücadele programlarının ortaya çıkışı ve etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. F. Şenses, *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*, Ankara, İletişim, 2003.

⁵ Yoksullukla mücadele programları sınıf kavramı yerine yoksulluk, korumasızlık, muhtaçlık kavramını koymakta ve bu programlarda kadınlara ve çocuklara önem ve öncelik verilmektedir.

kadınlara sahip çıkması, zaten “olması gereken bir şey” olarak algılanıyor. Üstelik kadınlar ailenin geçiminden sorumlu olmasalar da geçinemenin yükünü en çok onlar taşımaktadırlar. Çocukları doyuramamak, evi yaşanır halde tutamamak onların hayatını ağırlaştırıyor. Erkekler açısından yardım almak, kendi başarısızlıklarının bir itirafı gibi deneyimleniyor. Bu nedenle hem yardım başvurularının yapılması hem de örneğin parasız yiyecek ya da ekmek kuyruklarına girme işi, kadınlar tarafından üstlenilmiş (Bora, 2007: 108).”

Sonuç

Kadınların toplumdaki eşitsiz konumları ve cinsiyete dayalı işbölümü, kadınların yoksullaşmasına, yoksulluğun kadınlaşması ise kadınların eşitsiz konumlarının pekiştirilmesine yol açmaktadır. Mevcut sınıflı toplum yapısıyla, toplumsal cinsiyet eşitsizliği bir araya geldiğinde eşitsizlikler daha da keskin bir görünüme kavuşmaktadır. Ekonomik kaynaklara erkeklerle eşit biçimde erişemeyen, işgücüne katılamayan veya düşük ücretle, olumsuz koşullarda çalışmaya boyun eğen, eşit eğitim imkanlardan yararlanamayan, örgütlenecek ve adli mercilere başvurarak haklarını arayamayan kadınlar, annelerinden miras kalan yoksunlukları kendi kız çocuklarına miras bırakmaktadır.

Yoksullar içinde kadınların oranı son derece yüksek olduğu gibi, kadınların yoksulluğu tecrübe etme biçimleri de farklılaşmaktadır. Erkeklerle yüklenen görev “eve ekmek getirmektir”. Öncelikli toplumsal rolleri “ev kadınlığı” olarak belirlenen kadınlardan, haneye giren gelir ne denli az olursa olsun, yeniden üretim faaliyetlerinin mümkün olduğunca eksiksiz biçimde yerine getirilmesi beklenir. Bu durum kadınların kendilerine özgü yoksullukla baş etme stratejileri geliştirmelerine yol açmaktadır. Sosyal çözümlerin ve örgütlü direnme stratejilerinin yerini yoksulluk yardımları ve yerel stratejilere bırakmasıyla birlikte, yoksulluk yardımlarının tamamına erişmek ve mümkün olan en çok payı alarak ailenin yaşamsal ihtiyaçlarını yerine getirmek, yoksul kadınlar için temel bir yoksullukla baş etme yöntemi haline gelmiştir. Yoksul kadınların güçlenmesi yolunda cinsiyete ve sınıfa dayalı yeni alternatif dayanışma ve direniş stratejilerine ihtiyaç olduğu açıktır. Diğer yandan yoksulluk ve yoksulluğun kadınlaşması ile mücadelede Dünya Bankası programlarından, yardım kuruluşlarından ve hayırsever zenginlerden medet ummak yerine, istihdam ve sosyal güvenlikte eşitliği hedefleyen sosyal politikaların ivedilikle hayata geçirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA:

- Acar-Savran, G., Tura-Demiryontan, N. (2008); *Kadının Görünmeyen Emegi*, Yordam, İstanbul.
- Bircan, İ. (2002); 'Türkiye'de Yoksulluk ve Kadınlar', *Yoksulluk Şiddet ve İnsan Hakları* (ed. Yasemin Özdek), TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, Ankara, ss. 119- 127.
- Bora, A. (2005); *Kadınların Sınıfı*, İletişim, Ankara.
- Bora, A. (2007); 'Kadınlar ve Hane: "Olmayanın Nesini İdare Edeceksin?"', *Yoksulluk Halleri* (Edit. N. Erdoğan), İletişim, İstanbul, ss. 97-133.
- Çağatay, N. (1998); *Gender and Poverty*, UNDP Social Development and Poverty Elimination Division, Working Paper Series No: 5, New York.
- Ecevit, Y. (2007); 'Yoksulluğa Karşı Feminist Strateji İçin', *Amargi*, Güz 2007, ss. 14-18.
- Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü ve Macro International Inc.(1999); *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 1998*, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Ankara.
- Hattatoğlu, D. (2001), 'Ev Eksenli Çalışma Stratejileri', *Yerli Bir Feminizme Doğru* (Ed. Ve A. İlyasoğlu ve N. Akgökçe), Sel Yayıncılık, İstanbul, ss.173-205.
- Hattatoğlu, D. (2002); 'Yoksulluk, Kadın Yoksulluğu ve Bir Başa Çıkma Stratejisi Olarak Ev Eksenli Çalışma', *Yoksulluk Şiddet ve İnsan Hakları* (ed. Yasemin Özdek), TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, Ankara, ss. 303- 316.
- Heintz, J. (2006); *Globalization, Economic Policy and Employment: Poverty and Gender Implications*, Employment Strategy Papers No: 6, ILO, Geneva.
- ILO (2004); *Global Employment Trends for Women 2004*, International Labour Office, Geneva,.
- Kardam, F., Alyanak, İ. (2002); 'Kadınların Yoksullukla Baş Etme Yolları', *Türkiye İnsan Hakları Hareketi Konferansı 2002 Bildirileri* (ed. Gül Erdost), Buluş Tasarım ve Matbaacılık Hizmetleri, Ankara, ss. 209- 223.
- Kiren Gürler Ö. (2002); "Türkiye'de Cinsiyete Göre Gelir Farklılığının Ayrıştırma Yöntemiyle Uygulanması", <http://joy.yasar.edu.tr/makale/6.sayi/ozlemkirensenay.pdf>.
- Kümbetoğlu, B. (2002); 'Afetler Sonrası Kadınlar ve Yoksulluk', *Türkiye İnsan Hakları Hareketi Konferansı 2002 Bildirileri* (ed. Yasemin Özdek), TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, Ankara, ss.129- 142.
- Köse, A., Bahçe, S. (2008); "*Yoksulluk*" *Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek*, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Tartışma Metinleri, No: 107.
- Marcoux, A. (1998); 'The Feminization of Poverty, Claims, Facts and Data Needs', *Population and Development Review*, 24 (1), ss.131-139.
- OECD (2004); *OECD in Figures: Statistics of the Member Countries*, OECD, Paris, ss. 18-19.
- Pearce, D. (1978); 'The Feminization of Poverty: Women, Work and Welfare', *Urban & Social Change Review*, 11(1), ss. 28-36.

- Pearson, R. (1992); 'Gender Issues in Industrialisation', *Industrialisation and Development*, ss. 223-247.
- Pressman, S. (2002); 'Explaining the Gender Poverty Gap in Developed and Transitional Economies', *Journal Of Economic Issues*, 36 (1), ss. 17- 40.
- Sallan Gül, S. (2005); 'Türkiye'de Yoksulluğun Kadınsılaşması', *Amme İdaresi Dergisi*, 38 (1), ss.25-43.
- Standing, G. (1989); 'Global Feminization Through Flexible Labor', *World Development*, 17 (7), ss. 1077-1095.
- Şahabettinoğlu M., Uyanık D., Ayhan N., Bakır A., Ataöv A. (2002); 'Çocukların Temel Eğitime Katılmasını Sosyoekonomik Engelleri ve Destekleri', *Türkiye'de Çalışan Çocuklar Semineri*, 29-31 Mayıs 2001, DİE, Ankara.
- Şenol-Cantek, F.L. (2001); 'Fakir/Haneler: Yoksulluğun "Ev Halı"', *Toplum ve Bilim*, 89, ss. 102-131
- Şenses, F (2003); *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*, İletişim, Ankara.
- Tan, M., Ecevit, Y. , Sancar, S., Acuner, S. (2008); *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri*, TÜSİAD- KAGİDER, İstanbul.
- Toksöz, G. (2007); *Türkiye'de Kadın İstibdamının Durumu*, ILO, Ankara.
- D.İ.E, B.Ö.İ. B. (2002); *Türkiye Özürlüler Araştırması*, Ankara.
- TÜİK (2006a),
http://tuikrapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?isgucu&report=iko_oran (Erişim 23.01.2009).
- TÜİK (2006b), *Nüfus ve Kalkınma Göstergeleri*, <http://nkg.tuik.gov.tr> (Erişim 21.01.2009).
- TÜİK (2006c), *Türkiye İstatistik Yılığ*.
- TÜİK (2007), *Haber Bülteni: 2006 Zaman Kullanım Anketi Sonuçları*, Sayı: 119.
- TÜİK (2008), *Hane Halkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Anketi*, www.tuik.gov.tr.
- TÜİK (2008), *Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları*,
http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=25&ust_id=8
- UNIFEM (2005); *Progress of the World's Women 2005* (ed. Karen Judd), UNIFEM, New York.
- Wichterich, C. (2004); *Küreselleştirilen Kadın: Eşitsizliğin Geleceğinden Raporlar* (Çev. T.Tayanç-F.Tayanç), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.
- World Bank Gender and Development Group (2003); *Gender Equality and the Millenium Development Goals*, World Bank, Washington.
- World Bank (2006), *Turkey Labor Market Study Report*, no: 33254-TR.